

POLISEMIA LEXICALĂ DIN PERSPECTIVA PROBLEMELOR DE LEXICOGRAFIE

Prin polisemia lexicală tradițional se înțelege capacitatea cuvintelor de a dispune de mai multe sensuri, unite printr-un pivot semantic. Acestea mai sunt numite în literatura de specialitate variante lexico-semantică. De remarcat că legătura dintre sensuri, adică ceea ce stă la baza acestora, nu poate fi stabilită întotdeauna la fel de ușor. Ilustrăm această teză prin câteva exemple. Astfel, în cazul cuvântului polisemantic *scară* comun pentru următoarele sensuri este asemănarea de formă a obiectului denumit: 1) dispozitiv format din două bare paralele, unite prin chingi orizontale scurte; 2) element al unei construcții constând dintr-un șir de trepte; 3) linie gradată pe care sunt reprezentate în mic distanțele reproduse pe o hartă sau pe un plan. Pentru sensurile verbului *a clocoti* comun este felul de manifestare, și anume „în clocot; puternic”: 1) (*despre lichide*) a fierbe cu clocote; 2) (*despre ape*) a se agita puternic și zgomotos; 3) *fig.* (*despre oameni*) a fi stăpânit de emoții puternice evidente. 4) *fig.* (*despre sentimente, gânduri etc.*) a se manifesta puternic; 5) *fig.* (*despre activități*) a se afla în deplină desfășurare. Asemănarea funcției stă la baza sensurilor substantivului *frână*: 1) dispozitiv pentru micșorarea vitezei sau pentru oprirea unui vehicul; 2) *fig.* factor care zădărnicește desfășurarea unui proces sau a unei acțiuni. Calitatea este, de exemplu, ceea ce unește sensurile cuvântului *aur*: 1) metal nobil, galben, strălucitor din care se fac obiecte de podoba; 2) *fig.* lucru de mare preț.

În cazul multor cuvinte polisemantice legătura de sens este mai voalată. A se confrunta, spre exemplu, sensurile adjectivului *volant*: 1) care se deplasează dintr-un loc în altul; 2) care durează puțin timp; 3) care nu se încadrează într-un întreg; ale substantivului *sabat*: 1) zi de sărbătoare la mozaici și la unele secte creștine stabilită sâmbăta; 2) *fig.* agitație frenetică; zgomot produs de o mulțime gălăgioasă.

Polisemia ca fenomen lingvistic există doar la nivelul limbii. În vorbire cuvântul apare cu un singur sens, adică la nivelul vorbirii, polisemia „se consumă”. Fiecare dintre aceste sensuri se realizează de sine stătător, neafectând integritatea semantică a cuvântului. Menționăm că realizarea unui sau altui sens depinde totalmente de anturajul în care elementul lexical respectiv nimerește.

În afara contextelor, adică în afara vorbirii, cuvintele polisemantice nu prezintă decât o totalitate de sensuri cu o anumită legătură semantică între ele, totalitate care este oglindită în dicționare.

Însă în procesul de descriere a cuvintelor polisemantice în dicționare lexicograficul întâmpină anumite dificultăți generate de faptul că el este nevoit să trateze fenomenul polisemiei lexicale, care este dinamic prin esență, ca un fenomen static. Procesul privind interpretarea lexicografică a structurii semantice (adică a ansamblului de sensuri) a elementelor lexicale polisemantice e necesar a fi realizat în trei etape succesive. Acestea sunt:

1. identificarea sensurilor
2. clasificarea sensurilor identificate
3. descrierea conținutului semantic al acestora.

Și dacă prezentarea conținutului semantic al cuvântului în dicționare depinde de tipul acestuia, adică de factori, oarecum, subiectivi, atunci identificarea sensurilor cuvântului, precum și clasificarea lor ulterioară, trebuie să se bazeze pe criterii absolut obiective. Și care

sunt acestea? Sunt mai multe, printre care criteriile sinonimiei, antonimiei, al traducerii, criteriul contextual etc.

Aplicarea procedeelelor sinonimiei și antonimiei nu sunt reușite, utile în toate cazurile, deoarece nu toate cuvintele intră în relații de sinonimie și antonimie. Traducerea nici ea nu poate fi considerată un procedeu universal, deoarece de multe ori diferite sensuri pot fi traduse prin unul și același cuvânt. Astfel că rămâne factorul contextual, care, de fapt, e unul dintre cele mai adecvate, fiindcă are la bază aplicarea parametrilor combinatorici ai cuvântului. Și, întrucât orice sens al cuvântului polisemantic, fără excepție, se realizează în vorbire, cu ajutorul contextului poate fi determinată structura semantică a oricărei unități lexicale.

Așadar, etapa identificării spectrului semantic al cuvintelor polisemantice trebuie începută prin analiza unei totalități de contexte în care apare unitatea lexicală dată. Drept rezultat, obținem totalitatea de sensuri care alcătuiesc spectrul semantic real al unui cuvânt.

Remarcăm, din acest punct de vedere, că deseori spectrul semantic astfel determinat se deosebește cantitativ de cel fixat uneori chiar și în cele mai complete dicționare. Această neconcordanță poate avea o dublă explicație. Prima explicație – cea obiectivă – este că dicționarele chiar și cele mai recente, nu reușesc să înregistreze toată avalanșa de cuvinte și sensuri, generată de dezvoltarea continuă a vocabularului. În această ordine de idei, amintim afirmația academicianului N. Corlăteanu precum că dicționarul „este o carte care niciodată n-a fost și nu este terminată”.

Mai mult decât atât, orice lucrare lexicografică, după cum se știe, este o lucrare ce reflectă aspectul deja normat al vocabularului. Anume din acest motiv alcătuitorul de dicționare este foarte precaut la introducerea unor cuvinte și sensuri noi în registru, neincluzându-le pe acele ce nu sunt adoptate conștient de un număr mare de vorbitori, nu se încadrează în sistemul limbii și n-au căpătat statut de independență în limbă.

O altă explicație – mai puțin obiectivă – este că lexicografia tradițională (mai ales cea comercială), la elaborarea noilor dicționare, de multe ori se bazează pe materialul dicționarelor existente deja. Or, la întocmirea registrului, lexicograful este obligat să cerceteze atent și faptele de limbă din paginile unui număr impunător de publicații periodice, de izvoare de largă popularizare, precum și din cadrul diferitor emisiuni de la radio și televiziune, dat fiind faptul că anume acestea sunt foarte receptive la schimbările în limbă. Numai în felul acesta dicționarul va include cu promptitudine (și cu discernământ, desigur) noile formații lexicale, demonstrându-și astfel utilitatea, funcționalitatea și modernitatea și devenind accesoriu de lucru cu adevărat prețios.

Odată cu apariția noilor cuvinte și sensuri apare și problema depistării, sistematizării lor, precum și cea a descrierii semanticii lor, lucru ce necesită, cel puțin, stabilirea capacității combinatorii și a frecvenței acestora. Preocupările noastre privitoare și la completarea și sistematizarea vocabularului din ultimii ani (în legătură, mai ales, cu extinderea relațiilor culturale, sociale, economice cu alte țări, cu procesul de integrare europeană) ne-au impus o examinare atentă a faptelor de limbă, în special, din paginile unor publicații.

Munca noastră s-a soldat mai înainte (încă prin anii 90 ai secolului trecut) cu alcătuirea unui microfișier ce cuprindea elementele lexicale noi sau sensuri noi ale unor elemente lexicale existente în limbă (neînregistrate nici de cele mai recente dicționare de neologisme). Printre acestea erau și cuvintele noi: **brifing, marketing, reiting, respondent, sponsor**, precum și sensurile noi ale următoarelor cuvinte existente: **catalizator** (cu sensul de “ceea ce grăbește desfășurarea unei acțiuni, a unui eveniment: *catalizatorul reformei*); **epicentru** (cu sensul de „parte esențială în procesul desfășurării unor acțiuni, a unui eveniment etc.”:

epicentrul manifestărilor, epicentrul luptei etc.); maraton (cu sensul "manifestare de binefacere, de obicei, televizată, radiofonică, care se desfășoară în mai multe ore: telemaratonul cu genericul" Să nu uităm de cei mai triști ca noi"); moratoriu (cu sensul "suspendare pentru o anumită perioadă de timp a unor activități, acțiuni, recomandată de un organ oficial (în scopul ameliorării unei situații): moratoriu asupra experiențelor nucleare) ș.a. Ne-am încumetat și le-am prezentat, pe atunci în premieră, cu definiții, mai întâi într-un articol de revistă, așa cum le-am înțeles din contextele în care erau folosite, din utilizările lor în presa periodică, în diferite emisiuni [Onofraș, Vulpe: 40-41]. Peste câțiva ani, lucrând la elaborarea unui dicționar explicativ, le-am introdus și în dicționar, întrucât aceste "achiziții" lexicale au avut rezistență în timp, s-au încetățenit. Ele nu au fost doar niște cuvinte „la modă”. Aceste înnoiri din limbă au fost determinate, întâi și întâi, de necesitățile obiective de fixare prin limbă a noilor valori materiale și spirituale.

După cum s-a menționat mai sus, anturajul, contextul constituie un indicator esențial al sensului cuvântului, fiind, totodată, în corelație cu ansamblul de componente semantice care alcătuiesc sensul corespunzător. Scopul investigației noastre constă în a releva modul de funcționare a mecanismului interacțiunii dintre sens și context cu referire specială la verbele transitive polisemantice. Abordând acest aspect, este nevoie să vorbim, tangențial, despre valența sintactică și cea lexicală a acestor unități lexicale.

Valența sintactică definită prin capacitatea unui cuvânt de a se îmbina cu anumite forme ale unor anumite clase de cuvinte, depinde în primul rând, de sensul general, categorial al clasei de cuvinte de care ține cuvântul dat, iar valența lexicală, care înseamnă capacitatea unui cuvânt de a se îmbina doar cu anumite elemente lexicale, este determinată în exclusivitate de raporturile logico-obiectuale existente realmente între obiecte. Or, valența lexicală a cuvintelor e condiționată de sensurile lor individuale, în care își găsesc expresie trăsăturile obiectelor, fenomenelor din realitatea înconjurătoare. De aici și caracterul mai riguros și mai abstract al valenței sintactice în raport cu cea lexicală. Căci dacă sub aspectul valenței sintactice vor fi corecte și admisibile atât îmbinările de tipul *a construi o casă, a citi o carte*, cât și *a construi o plăcintă* sau *a citi o rochie*, adică toate aceste îmbinări exprimă formula Vtr. + Nac., atunci restricțiile necesare în baza cărora evităm îmbinările alogice gen: *a construi o plăcintă, a citi o rochie* sunt specificate de valența lexicală cu caracterul ei extralingvistic. Cuvintele manifestă, după cum remarcă prof. A. Ciobanu, anumite „predilecții”, „gusturi”, „pretenții” față de alte cuvinte și nu se plasează haotic, fără nici un discernământ, lângă orișice „partener”. Un cuvânt atrage alt cuvânt, dar nu pe oricare. Astfel, se pot îmbina doar cuvintele compatibile din punct de vedere semantic (Ciobanu, 1988: 130).

Așadar, în timp ce forma cuvântului dependent (în cazul exemplurilor de mai sus, nume în acuzativ), precum și posibilitatea apariției ei, e reglementată de valența gramaticală, însăși realizarea/nerealizarea acestei posibilități e consfințită, legiferată de valența lexicală.

Aceste constatări ne conduc la concluzia că buna cunoaștere și respectarea riguroasă de către orice purtător al limbii date a cerințelor impuse de valența lexicală este o condiție elementară a înfăptuirii cu succes a actului comunicativ.

Tocmai de aceea, la elaborarea dicționarilor de orice tip, și în special a celor normative, e necesar să se ia în considerare acest lucru, căci, determinând sensul cuvântului doar în raport cu obiectul sau cu noțiunea exprimată, fără a ține cont de potențele lui sintagmatice, facem o muncă ce poartă de multe ori pecetea sterilității. Astfel, sarcina principală a dicționarului fiind explicarea cuvintelor, iar prin aceasta și indicarea regulilor de utilizare a lor, se impune, în majoritatea cazurilor, necesitatea prezentării riguroase a parametrilor sintagmatici ai sensurilor cuvintelor, în general, și ai celor polisemantice, în special. Aceștia

permit o descriere mai amplă și mai exactă a lor în articolele lexicografice, favorizând întrebuițarea corectă și contribuind, astfel, substanțial la ridicarea nivelului culturii vorbirii, ceea ce ar însemna, de fapt, că dicționarul își îndeplinește rolul său primordial.

Prin urmare, elemental lexical și contextul trebuie să constituie o unitate indisolubilă în procesul de lucru al lexicografului.

Indicațiile privind parametrii combinatorii trebuie să fie aplicate cu rigurozitate într-un dicționar didactic, care, după cum se știe, înlesnesc substanțial procesul de însușire a unei limbi străine, dar și în dicționarele explicative, îndeosebi atunci când alcătuitoarii lui își pun scopul să includă în el maximum de informație. De atare indicații are nevoie, mai întâi de toate, verbul, întrucât exprimarea lexicografică a valențelor verbului facilitează tălmăcirea sensului lui lexical.

Verbul, ca unitate a limbii, e dotat cu cele mai complicate și variate particularități sintagmatice.

Referindu-ne la verbul tranzitiv, evidențiem că acesta, după cum se știe, solicită în mod imperios determinări, ce ar permite funcționarea adecvată în actul comunicativ. Astfel, de plenitudine a lui semantică se poate vorbi doar în cazul combinării lui cu elementele ce denumesc agentul și pacientul acțiunii. Informațiile privind particularitățile combinatorii ale verbului ar putea fi redate adecvat și compact cu ajutorul unui astfel de mijloc de exprimare a lor care ar oglindi, pe de o parte, potențele sintactice, iar pe de alta, potențele lexice. Se au în vedere acele indicații ce sunt capabile să reflecte semantica elementelor ce complinesc „locurile vacante” de pe lângă verb. De exemplu: **a accentua** 1) (*un cuvânt, o silabă, o propoziție*) a evidenția prin accent sau prin intonație; 2) (*o idee, un gând*) a scoate în evidență; *a eclipsa* 1) (*un astru*) a pune în eclipsă; 2) *fig. (lucruri)* a pune în umbră; 3) (*persoane*) a depăși prin merite.

E lucru cert că valența lexicală, mai bine zis diapazonul ei, diferă de la verb la verb. Astfel, pentru unele verbe e aproape imposibil a stabili numărul de cuvinte cu care se pot combina, adică valența lexicală presupune o listă nelimitată de cuvinte (de exemplu pentru astfel de verbe ca *a face, a lua, a crea* etc.).

Atunci însă când sfera valenței lexice include cuvinte ce pot fi grupate conform unor teme comune (ca în cazul verbelor de mai sus și a multor-multor altor), nemaivorbind de situațiile când șirul elementelor lexice ce pot determina un verb îl alcătuiește un număr limitat (de exemplu: *a peți -- fete, a mustui -- struguri, a grația -- condamnați* etc.), posibilitatea prezentării ei sistematice în dicționar e absolut reală. Fixarea potențelor sintagmatice e de dorit, ba chiar necesară, mai ales în cazul verbelor polisemantice, valența fiind unul dintre criteriile lingvistice obiective de delimitare a sensurilor lor.

De exemplu, verbul **a construi** îmbinându-se cu elemente ce denumesc *clădiri, case, mașini, mecanisme* denotă sensul „a realiza după un proiect”, cu elemente ce denumesc *figuri geometrice* – sensul „a desena după o schemă”, iar cu elemente ce denumesc *fraze, propoziții* – sensul „a forma după anumite reguli gramaticale”. Observăm că în cazul sensului întâi valența lexicală e mult mai largă comparativ cu cea a sensului trei, fapt care ne impune concluzia că șirul mare de cuvinte ce exprimă valența lexicală vorbește despre un spectru semantic larg, iar șirul mic, limitat de cuvinte indică un caracter semantic mult mai îngust.

De exemplu, când spunem **a construi**, imediat ne gândim la sensul „a folosi pentru a-și satisface cerințele proprii sau pentru a obține alte produse” (de exemplu, *a consuma bunuri materiale*), apoi ne gândim la alte sensuri, precum „a folosi ca hrană” (de exemplu, *a consuma mult pește*) și în cele din urmă la „a bea în mod regulat” (de exemplu, *a consuma băuturi*).

Referitor la problema redării valenței verbului în dicționarele explicative, menționăm că este important și faptul că acestea (adică valențele) să nu fie încadrate în însăși definiția verbului. După cum remarca prof. S. Berejan, e absolut necesar de a urmări cu atenție ca în textul explicației să nu nimerească elemente ale contextului, ele fiind plasate în zona special destinată articolului lexicografic și anume sub forma diferitor remarci înaintea definiției propriu-zise și în calitate de material ilustrativ după definiții. Prin urmare, valența verbului (adică poziția obiectului direct) trebuie să rămână liberă în textul explicației (Berejan 1994: 63).

Revenind la problema privind procesul de identificare a spectrului semantic al cuvintelor polisemantice, remarcăm că tot la criteriul contextual, în special, la valența lexicală, ar trebui să recurgem și în cazul când e nevoie a stabili ordinea prezentării sensurilor unui cuvânt polisemantic în cadrul articolului lexicografic. De obicei, primele sensuri sunt fixate acelea care sunt mai puțin determinate sintagmatic, în continuare succesivitatea lor fiind în legătură directă cu creșterea gradului de determinare sintagmatică. Or, și din acest punct de vedere în dicționare (avem în vedere dicționarele în care primează principiul uzului, și nu al vechimii sensului în organizarea structurii semantice) deseori se observă necoincidență, inconsecvență.

Desigur, multiplele probleme ce apar în procesul de elaborare a unui dicționar explicativ (și nu numai) pot fi soluționate, dacă se respectă anumite cerințe științifico-teoretice. În această ordine de idei, amintim afirmația marelui lexicolog și lexicograf S. Berejan, care susține că, deși

„în ultimele decenii a apărut un oarecare interes față de dicționar ca obiect ce merită atenție științifică, o teorie lexicografică veritabilă nu s-a constituit de îndată. Situația se explică parțial prin faptul că lexicografii profesionali, (nemaivorbind despre cei diletanți - *nota noastră*), fiind angajați în plin la realizarea practică a dicționarelor cu multiplele și greu surmontabilele dificultăți implicate de acest proces, nu aveau posibilitate să se ocupe concomitent de generalizări și teoretizări, iar lingviștii-teoreticieni rareori coborau din sferile înalte pentru a examina detaliat și în cunoștință de cauză procedeele și metodele utilizate la descrierea lexicografică a limbii” (Berejan 1992: 15).

În zilele noastre sunt două căi de alcătuire a dicționarelor mari. Una - cu predilecție științifică, iar a doua - utilitară (sau comercială). În practica lexicografică, din păcate, începe să predomine calea utilitară, punându-se în circulație tot mai multe dicționare “avantajoase” (de regulă, “editate de firme ce urmăresc deschis profitul) și mai puține dicționare “ce nu au nimic cu profitul, purtând un caracter curat științific” (Berejan 1992: 20).

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

- Berejan, Silviu (1992, nr. 4). *Reinterpretări lexicografice ale unităților de vocabular în dicționarul explicativ (cu privire specială asupra verbelor în Revista de lingvistică și știință literară*. Chișinău: Știința.
- Berejan, Silviu (1992, nr. 2). *Dicționarul ca operă lingvistică și antinomiile practicii lexicografice în Revista de lingvistică și știință literară*. Chișinău: Știința.
- Ciobanu, Anatol (1988). *Limba maternă și cultivarea ei*. Chișinău: Lumina.
- Onofraș, Maria, Vulpe, Ana (1991, nr.2). *Note lexicale în Revista de lingvistică și știință literară*. Chișinău: Știința.

ABSTRACT

It is known that polysemy is a result of the meaning changes. As a linguistic phenomenon, it exists just at a language level. In speech the word appears to have one meaning, i.e. polysemy is "used up". Out of contexts, i.e. out of speech, the polysemantic words are not more than a totality of meanings with a certain semantic connection among them, a totality found in dictionaries.

Lexicographical interpretation of the semantic structure of lexical polysemantic elements can be presented as a process formed by three successive stages, i.e. : a) the identification of the semantic spectrum; b) the classification of the identified meanings; c) the description of the semantic meaning of those in dictionaries. The stage of the identification of the semantic spectrum of polysemantic words should begin by analyzing a totality of contexts in which the given lexical unity occurs, i.e. it is necessary to investigate the syntagmatic parameters of it, which, in their turn, will find reflection in the dictionary.